OORSPRONG EN GESCHIEDENIS VAN DEN NAAM PROTESTANT

DOOR J. LINDEBOOM

Voor het woord Protestant schijnt het adagium „verba valent usu" niet geschreven te zijn. Weinig denominaties kunnen naar het gangbare oordeel wijzen op een zoo bekende geboorte en op een geschiedenis, die zich zoo in een rechte lijn en zonder verwikkelingen voortzet tot op het heden. Moge het begrip Protestantisme al zijn vele veranderingen hebben beleefd, de naam zelf wordt geacht op een aanwijsbaar oogenblik, met jaar en dag bepaalbaar, zijn intrede in de historie te hebben gedaan en vanaf dat tijdstip onveranderde geldigheid te hebben gehad en behouden. De werkelijkheid is anders. Wat als het begin wordt aangewezen, kan slechts met veel voorbehoud als zoodanig worden aanvaard, en geen continuïteit is er tusschen dat begin en het gebruik, dat in onzen tijd van den naam wordt gemaakt. — Hoewel niet geheel onbekend is dit nog nooit tot een punt van systematisch onderzoek gemaakt. Wel schreef H. Heppe in 1859 over „Ursprung und Geschichte der Bezeichnungen reformierte und lutherische Kirche", maar hij wijdde aan den naam Protestant maar een vluchtige beschouwing [1]). Kattenbusch heeft in de inleiding tot het uitvoerige artikel „Protestantismus" in Herzog's „Realencyclopädie" enkele over het geheel niet onjuiste, maar zeer onvolledige opmerkingen erover ten beste gegeven. Bij mijn weten is dit het voornaamste, wat over deze aangelegenheid is gezegd.

Men kent de verklaring van den oorsprong der benaming. Om Kattenbusch' woorden te gebruiken: „Het Protestantisme

---

[1]) Dr. Heinrich Heppe, *Ursprung und Geschichte der Bezeichnungen „reformierte" und „lutherische" Kirche,* Gotha 1859.

draagt zijn naam naar de Protestatio, welke de meeste der op den Rijksdag te Spiers in 1529 voor de Reformatie optredende vorsten alsmede veertien steden indienden tegen het besluit der katholieke meerderheid, door hetwelk de voortgang der Reformatie aan banden zou worden gelegd". Dat het met de aanvaarding dezer denominatie niet zoo vlot is gegaan, heeft Kattenbusch blijkbaar wel begrepen, wanneer hij vervolgt: „De naam ging spoedig over in het algemeene, hoewel, voor zoover ik weet, niet veelvuldige spraakgebruik". Op deze wijze herhalen alle kerkhistorici op een of andere manier, maar dan meestal zonder dit voorbehoud [2]), de opvatting van den terecht lang als autoriteit gegolden hebbenden Mosheim, die van Spiers kortweg zegt: „Van hier stamt de naam Protestant, welken van dien dag af zij dragen, die de gemeenschap met den roomschen paus verbraken" [3]), al heeft dan al 50 jaren daarna Schröck in zijn veelgelezen en langen tijd met autoriteit bekleede „Kirchengeschichte" terloops gewezen op de opvatting van hen, die meenden, dat eerst vele jaren na Spiers de pauselijke legaat Contarini deze benaming spottenderwijs heeft gebruikt; Schröck wijst haar evenwel af: „er valt niet aan te twijfelen, dat men den naam kort na den Rijksdag gegeven heeft en dat de aldus benoemden zelf hem spoedig hebben aanvaard".

De betrekkelijk vage omlijning der geloofscontroverse na het optreden van Luther, en het feit, dat een splitsing der Katholieke Kerk nog in geen tientallen jaren nadien als voldongen feit algemeen werd aanvaard, bracht mee, dat de reformatorisch gezinden aanvankelijk niet onder een nieuwen, bepaalden naam optrokken en de voorkeur gaven aan meer algemeene aandui-

---

[2]) Zoo Heppe, *t.a.p.*, S. 3: In Deutschland wurde seit dem Reichstag zu Speier i. J. 1529, auf welchem die evangelischen Reichstände eine Protestation gegen den Reichsabschied einlegten, die Bezeichnung „Protestantes" üblich (welche nicht lange nachher auch auszerhalb Deutschland gebraucht wurde).

[3]) J. L. Mosheim, *Institutiones Historiae Ecclesiasticae*, Helmstadii 1755, p. 667.

dingen, die ook wel door hun tegenstanders werden overgenomen. Men sprak van de eigen hervormde en hervormende geloofsgemeenschap als ecclesia christiana, ecclesia catholica, daarmee den schijn van innovatie willende vermijden; wanneer de landgraaf Philips van Hessen de universiteit te Marburg sticht als een reformatorisch bolwerk, noemt hij haar een „institutum christianum", en de keurvorst van Saksen, aan den kanselier Brück schrijvend, gebruikt naast elkaar de woorden „evangelisch" en „erasmisch" als denominaties voor de twee aspecten der Hervorming [4]). Dit woord evangelisch is eigenlijk de eerste sprekende naamsaanduiding geweest bij aanhangers en tegenstanders, al heeft reeds Erasmus eerstgenoemden het recht op dezen naam ontzegd in zijn „Epistola contra eos qui se falso iactant evangelicos" van 1529. Dezelfde Erasmus gebruikt trouwens herhaaldelijk de benamingen, die van den beginne af in den mond der tegenstanders een ietwat onvriendelijken klank hadden: „Lutherani", „negotio" of „factio lutherana", gelijk reeds in 1521 de Parijsche faculteit deed in haar officiëele verklaring: „Determinatio theologica facultatis Parisiensis super doctrina lutherana". Luther zelf heeft tegen het gebruik van zijn naam herhaaldelijk geprotesteerd, met een verwijzing naar I Cor. 1 : 12, 13. Heeft nu het gebeurde op den Rijksdag te Spiers hierin verandering gebracht?

Een mededeeling van wat daar eigenlijk gebeurde moge aan het antwoord op deze vraag voorafgaan; uitvoerig is er over geschreven door Julius Ney in een paar werken, met publicatie der stukken [5]). Zeer in het kort is het als volgt:

---

[4]) *Corpus Reformatorum, Melanchtonis Opera,* T. II, Halis 1835, c. 909. — Nog in 1541 wordt, naar aanleiding van het godsdienstgesprek te Regensburg, gesproken van drie partijen: „Die Papisten, die Evangelischen und die diesem Buch anhängen (d.z. de Erasmianen); *t.z.p.,* T. IV, Halis 1837, c. 427.

[5]) Julius Ney, *Geschichte des Reichstages zu Speier i. J. 1529,* Hamburg 1880; dez., *Die Appellation und Protestation der evangelischen Stände auf dem Reichstage zu Speier 1529,* Leipzig 1906.

4

In den Rijksdag van Spiers beschikten keizer Karel V en zijn broeder Ferdinand over een hun welgezinde meerderheid. Dit stelde hen in staat niet zonder eigenmachtigheid — het heette een Proposition, maar was eigenlijk een bevel — het „Reichsabschied" van den vorigen Rijksdag, in 1526 eveneens in Spiers gehouden, ter zijde te stellen (het had bepaald, dat verandering in zaken van geloof zou worden uitgesteld tot het komende concilie; „in Sachen, Gottes Ehr und der Seelen Seligkeit belangend, musz ein jeglicher für sich selbst vor Gott stehen und Rechenschaft geben"). Het kon, waar het bij eenstemmigheid besloten was, niet bij meerderheid, maar alleen bij eenparigheid van stemmen ongedaan worden gemaakt; nu werd in de plaats gesteld een besluit, den 19den April 1529 door de meerderheid geforceerd, „dasz keiner von geistlichen oder weltlichen Ständen den anderen des Glaubens halben vergewaltigen, drängen oder überziehen, noch aus seiner Nutz, Zehenden und Güter entwehren soll; desgleichen dasz keiner des anderen Untertanen und Verwandten des Glaubens halben in sonder Schutz und Schirm wider ihre Oberkeit nemen soll noch wollen". Dit beteekende indirekt een bemoeilijken van de reformatie, doordien het direkt de reformeerenden van bepaalde rechten en materiëele voordeelen beroofde — men voelt, dat het politieke en zakelijke belang niet weinig meewoog! Vijf evangelische vorsten waren dan ook in de oppositie: de keurvorst Johan van Saksen, de landgraaf Philips van Hessen, de markgraaf van Brandenburg-Ansbach, de hertog van Brunswijk-Lüneburg en de vorst van Anhalt. De keizerlijke commissarissen hadden zich na het nemen van het besluit uit de vergadering teruggetrokken; in hun afwezigheid hebben de vijf vorsten mondeling geprotesteerd en daarna een korte „Protestationsschrift" overgereikt ter opneming in de acta; dit geschrift was van de hand van den Saksischen kanselier Brück. Na de sluiting besloten zij, na eenige overweging, een uitvoeriger Protestationsschrift te laten volgen; dit stuk, opgesteld door den Brandenburger kanselier Vogler, werd den volgenden dag bij koning Ferdinand ingediend, maar door dezen

niet aanvaard; overigens was het gematigder dan Brücks protest, minder het karakter dragend van een eisch of ultimatum, meer van een compromis-voorstel [6]). Het is hierin, dat de woorden voorkomen: „so protestiren und bezeugen wir, u.s.w.". De Rijksdag ging verder; in het Reichsabschied werd met dit protest geen rekening gehouden; het is toen eenige dagen daarna, den 25sten April, notariëel vastgelegd met bijzonderheden over de gevoerde onderhandelingen in de zoogen. Appellationsurkunde [7]). Hierbij hebben zich 14 steden aangesloten; het waren Straatsburg, Neurenberg, Ulm, Konstanz, Lindau, Memmingen, Kempten, Nördlingen, Heilbronn, Reutlingen, Isny, S. Gallen, Weissenburg (Franken) en Windesheim. De landgraaf van Hessen deed een mededeeling van het ingediende protest met een kort uittreksel uit het stuk van den 19den April in druk verschijnen; in den titel komt het woord protest of iets van dien aard niet voor [8]). De keurvorst heeft vervolgens het tweede, meer uitvoerige protest van den 20sten April laten drukken; dit draagt het woord Protestation in den titel [9]). Ook de lange Appellationsurkunde is uitgegeven; alle drie zijn herhaaldelijk herdrukt. In de onderhandelingen en mededeelingen van de vorsten en van hun raadslieden, en ook door koning Ferdinand, is het woord Protestation gebruikt.

Een cri de coeur kan men dit protest moeilijk noemen, al is het den vorsten ermee hooge ernst geweest; echter wel in de eerste plaats politieke ernst. Trouwens, een protest als dit was geen unicum, maar gold als wat men genoemd heeft „ein herkömmliches Mittel des Reichsrechts". Er zijn meer voorbeelden van te geven; ik noem de in een pamflet van 1525 uitgegeven Protestation inzake het Cammergericht [9]). De geheele Rijksdag

---

[6]) Afgedrukt bij Ney, *Geschichte des Reichstages,* S. 240—254.

[7]) Afgedrukt bij Ney, *Die Appellation,* S. 27—96.

[8]) *T.z.p.,* S. 23.

[9]) *Protestation, so auf jungst gehalltnem Reichstag zu Nürnberg Anno etc. XXIIII Von den Stenden des Bundts zu Swaben, Nachdem als ferrner ain Kayserlich Regiment vnd Camergericht von gemainen*

leverde het schouwspel van een politiek steekspel tusschen de vorstelijke standen en koning Ferdinand; het optreden der protesteerenden was daarin een episode. In Spiers werd de (Duitsche) Reformatie eerst recht zaak der vorsten; zeker waren de protesteerenden als zoodanig geen voorvechters van wat wij tegenwoordig gewetensvrijheid noemen, al kenden zij, evenals men dat deed op den vorigen Rijksdag, aan welks besluit men wilde vasthouden, wel zoo iets als een beroep op het geweten. Op zijn hoogst kan men zeggen, dat zij ten aanzien van den godsdienst de luthersche gedachte ruimte wilden geven, en het is natuurlijk niet zonder belang geweest dat de vorsten mede hiervoor in de bres traden. Overigens had hun protest niet veel onmiddellijk gevolg; bovendien lagen de steden, die er zich bij hadden aangesloten, al spoedig onderling overhoop en alleen de streng luthersch-gezinde, als Neurenberg, bleven met de vorsten één blok vormen. Zeker moeten ook zij, die enthousiast getuigen van het „hoch-characteristische" van het woord Protestation, erkennen, dat de aanduiding „Protestirende" aanvankelijk alleen werd gebruikt voor en door hen, die deelnamen aan het protest of zich daarbij aansloten. Wanneer de geschiedschrijver van den Spierser Rijksdag zegt, dat van 1540 af het woord in het algemeen werd gebruikt voor aanhangers der Reformatie, eerst schaars, dan „immer häufiger", stelt hij zonder nader bewijs als bewezen, wat juist het bewijs zoozeer van noode heeft [10]).

Om te beginnen heeft de benaming Evangelischen zich nog zeer lang na Spiers algemeen gehandhaafd. Dat Zwingli's „Fidei Ratio" van 1530, aan den keizer gericht, spreekt van hen die „Evangelium praedicamus", en dat de „Confessio Helvetica Prior" van 1536 gewaagt van een „Bekantenusz wie es die Kylch van Basel haldt" en van „Kilchen, die in einer Eidgenossen-

---

Reichs Stenden mitzuerhalten bewilligt und zugelassen, desselben Regiments Auch Camergerichts halben beschehen ist, o.O.u.J. [1525].

[10]) Ney, *Geschichte des Reichstages,* S. 288.

schaft das Evangelium angenommen habben" [11]), zegt natuurlijk nog weinig tegen het gebruik van het woord Protestant, gezien het antagonisme tusschen Luther en Zwingli. Maar de goedluthersche onderteekenaars van de Schmalkaldische Artikelen van 1537 noemen zich „evangelii doctrinam profitentes" [12]). Guilelmus Gnapheus zegt in zijn „Een Troost ende Spiegel der Siecken" van 1531: „....om dat wi Euangelische luden heeten te zijn, soo behooren wy des te vlytiger te zijn om Euangelisce wercken te doen" [13]). Dat Evangelisch bij uitstek als benaming gold, blijkt uit de opmerking van den Dooper Dirk Philips in zijn „Van der Sendinge der Predicanten oft Leeraers" van 1559, die het heeft over valsche leeraars: „Sy willen groote Meesters inder Schrift zijn, Euangelische Predicanten heeten" [14]). Joh. Anastasius Veluanus schrijft in zijn „Bekantenisz von dem waren leib Christi" van 1561 over de „uneinigkeit und ergernisz entstanden in denn Euangelischen gemeinten" en over „Euangelische Scribenten"; elders gewaagt hij van „unsere Euangelische Brüder", „andere Euangelische gelerten", „Euangelischer Kirchendienst". Dat Evangelisch een alomvattende benaming is, blijkt uit zijn uitlating, dat God gebeden wordt „das er vnns allen seine gnad gebe, das wir Euangelischen (die man Lutherischen vnnd Zwinglischen oder Caluinisten nennet einander für Brüder in Christo halten" [15]). In Nicolai's „Inlasschingen" in Bullinger's „Teghens de Wederdoopers" van 1569 wordt gesproken van geschriften „der warer ende Godturuchtigher

---

[11]) Zie E. F. Karl Müller, *Die Bekenntnisschriften der reformierten Kirche,* Leipzig 1903, S. 79, 95, 101.

[12]) Zie J. T. Müller, *Die symbolischen Bücher der evangelisch-lutherischen Kirche,* Gütersloh 1890, S. 345.

[13]) *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica,* Deel I, 's-Gravenh. 1903, blz. 163.

[14]) Het werd in 1564 herdrukt in zijn *Enchiridion; Bibl. Ref. Neerl.,* Deel X, 's-Gravenh. 1914; ald. blz. 218, 224.

[15]) *Bibl. Ref. Neerl.,* Deel IV, 's-Gravenh. 1906, blz, 476, 481, 488, 485.

Euangelischer mannen" [16]), en David Joris heeft het herhaaldelijk over de „Predicanten der Euangelische Kercke" en schold ze voor letterknechten [17]). Bekend is de concessie door Willem van Oranje in 1561 ter gelegenheid der huwelijksvoltrekking aan Anna van Saksen gedaan, volgens welke zij zou krijgen „evangelische Predicanten der Augsburgschen Confession" [18]). Nog in de „Corte belydinghe des Gheloofs" van 1566, die dan ook geen strikt calvinistische confessie was, wordt gesproken van „dergheenre, die overal in 't Nederlant de waarachtighe Leere des Evangeliums aanhanghen" [19]). Nog Marnix schreef een „Tafereel der religions verschillen tusschen de Catholijcke en de Evangelische" [20]). Van den Groninger Doede van Amsweer bestaat een geschrift over de twee religies, zijnde de Roomsche en de Gereformeerde Evangelische [21]). Castellio gebruikt in zijn „Conseil à la France désoleé" van 1562 „Evangéliques" tegenover „Catholiques". Wanneer in 1565 de landgraaf Willem van Hessen in een brief aan Lodewijk van Nassau Lutherschen en Gereformeerden in Duitschland en Frankrijk onder één noemer wil brengen, spreekt hij van „Teutsche und Französische Kirchen, dem Evangelio zugethan" [22]). Prof. B. Becker deelde mij mee, dat hij zich niet herinnerde in Coornhert's werken het

---

16) *Bibl. Ref. Neerl.*, Deel VII, 's-Gravenh. 1910, blz. 416.

17) *T.a.p.*, blz. 373, 434, 435, 462.

18) Dr. J. W. Pont, *Is Prins Willem ooit Luthersch geweest?* in: *Verslag Utrechtsch Genootschap v. K. en W.*, 1933, blz. 52—66 (met een correctie op Dr. A. A. van Schelven, *Willem van Oranje,* Haarlem 1933, blz. 75, die „Luthersch" en „Lutheranisme" las, voor „evangelische Predicanten nach christlicher Ordnung").

19) E. F. Karl Müller, *Die Bekenntnisschriften,* S. 935.

20) Amsterdam 1601.

21) *Een christelijcke tragedia. Die coopman ofte dat oordeel geheeten. Daerinne die hoovet-stucken ofte grontleeringhen van twee religien, die Romische ende de Gereformeerde Evangelische.... worden voor ooghen ghestellt.* Van nieus weder revid., Groeningen 1613.

22) *Archives de la Maison d'Orange-Nassau,* publ. p. Mr. G. Groen van Prinsterer, I ière série, Tome I, Leide 1835, p. 227.

woord Protestant te zijn tegengekomen (zonder er evenwel een opzettelijk onderzoek naar te hebben ingesteld) maar dat deze in allen geval zekere voorkeur toont voor de benaming Evangelisch, wanneer hij alle niet-Katholieken wil aanduiden [23]). Nog in 1599 wordt in het „Staffortsches Buch", de Badensche confessie, gesproken van artikelen „so sich jtziger zeit unter den Evangelischen in strittigkeit erhalten" [24]). Trouwens, in de Fransche kerken heeft zich het gebruik van het woord Evangelisch nog veel langer gehandhaafd (eigenlijk tot op dezen dag [25]); in 1669 verscheen een nu zeldzaam boekje „Histoire des églises évangeliques des vallées de Piémont ou Vaudoises" [26]).

Behalve in de algemeene beteekenis van niet-katholiek komt de benaming Evangelisch voor in toepassing op de volgelingen van Luther in het bijzonder, in tegenstelling met die van Calvijn, de Gereformeerden. Deze identificatie van Evangelisch en Luthersch is, zooal niet de voornaamste, dan toch een der redenen geweest, die eerstgenoemde aanduiding belet heeft een meer algemeene denominatie te worden of te blijven. Want Evangelisch was in de eerste plaats en aanvankelijk, d.w.z. na 1530, vrijwel identiek met „verwandte der Augsburgsche Confession", en „Augsburgsch" was een aanduiding die een tijdlang het overgroote deel der Hervormingsgezinden, zelfs een man als Calvijn, omvatte. Eerst later krijgt Augsburgsch, evenals Evangelisch, meer in het bijzonder de beteekenis van Luthersch. Dit blijkt bijv. uit een uitlating van Joh. Anastasius Veluanus in het reeds genoemde „Vom Nachtmahl Christi", waar hij, handelend over allerlei zonde, zegt: „Nit allein vnter den Papisten gevaltig regnieret, Sondern es regnieret auch leyder schäntlich vnter unns Euangelischen, Und nicht allein vnter denen die

---

23) Dieryck Volckertsz. Coornherts *Wercken*, T'Amsterdam 1630, Dl. II, fo 56d, 61c, Dl. III, 484d.

24) E. F. Karl Müller, *Die Bekenntnisschriften*, S. 799.

25) Bijv. de „Constitution de l'Eglise évangélique neuchâteloise, indépendante de l'Etat", van 1874.

26) Leyde 1669, van de hand van Jean Léger.

Lutheranen genennet werden, Sondern auch vnter diesen, so des Abentmals halben Zwinglianer oder Calvinisten von jrem widertheil geheischen werden" [27]). In de Praefatio vóór het tweede deel van de Formula Concordiae van 1580 wordt bij wijze van onderlinge onderscheiding gesproken over wat „in ecclesiis evangelicis et reformatis crederetur" [28]). Hier te lande spreekt Abel Eppens omstreeks denzelfden tijd in zijn Kroniek herhaaldelijk van „Evangelisschen en Reformierden", en in dit licht moeten wij ook zijn uitlating beschouwen over den afkeer van denominaties bij vele vooraanstaanden in Groningen: „als neit Paep, neit Calvijns, Luters offte Evangelisschen sick achtende, voer naem Christenen allene befunden" [29]).

Maar welk ook het (afnemend) gebruik van Evangelisch, 't zij als algemeene benaming voor de aanhangers der Reformatie, 't zij in meer speciale beteekenis van Luthersch, d. i. niet-Gereformeerd, moge zijn geweest, dit beteekende allerminst, dat hierdoor ruim baan werd gemaakt voor de benaming Protestant. Om te beginnen bestonden er naast Evangelisch nog andere denominaties, alle min of meer de pretensie naar voren brengend, dat de dragers ervan de ware kerk vertegenwoordigden, in tegenstelling met de Roomsch-Katholieken. Zoo kondigt de belijdenis van de Frankfurter Vreemdelingengemeente van 1554 zich aan als „Professio fidei catholicae" [30]), en nog de „Confessio helvetica posterior" van 1562 vangt aan met de woorden: „Confessio et expositio simplex orthodoxae fidei et dogmatum Catholicorum sincerae religionis Christianae" [31]). De Nederlandsche Geloofsbelijdenis van 1561 draagt het opschrift: „Ecclesiarum Belgicarum christiana atque orthodoxa confessio". De

---

[27]) *Bibl. Ref. Neerl.*, Deel IV, blz. 483.

[28]) Zie J. F. Müller, *Die symbolischen Bücher*, S. 565.

[29]) *De Kroniek van Abel Eppens tho Equart*, uitgeg. door Jhr. Mr. J. A. Feith en Dr. H. Brugmans, Amsterd. 1911, Deel I, blz. 337 (Werken Utrecht, III, 27).

[30]) Zie E. F. Karl Müller, *Die Bekenntnisschriften*, S. 657.

[31]) *T.z.p.*, S. 170.

Lutheranen blijven, als gezegd, na 1530 een voorkeur geven aan den explicatieven genitief „Augustanae Confessionis", en deze aanduiding bleef ook in het buitenland voor hen gelden. Zelf gingen de Lutheranen zich meer en meer met deze persoonsafleiding onderscheiden; de zeloten voor de Formula Concordiae gingen den naam Luthersch steeds meer waardeeren, en het in vele orthodox-luthersche kringen beleden wonderlijke leerstuk van de vocatio Lutheri — een soort ongecodificeerd artikel der luthersche geloofsleer — werkte deze opvatting in de hand; luthersch gold ongeveer als apostolisch. Naarmate nu deze denominatie meer opgeld deed, liet men de benaming Gereformeerd gaarne aan de tegenstanders over — dit woord is niet te sterk voor de verhouding, die er tusschen de volgelingen van Luther en die van Calvijn bestond! — en de laatsten aanvaardden haar evenzeer met gretigheid, omdat de aanduiding Calvinist, vaak van vijanden afkomstig, voor hen in hun afkeer van menschenvergoding weinig aannemelijk was. Zoo treffen wij het woord Gereformeerd aan in hun officiëele geschriften: de Confessio Gallicana van 1559, „Confession de foi des Eglises Reformées de France", en in de Confessio Scotica, één jaar eerder tot stand gekomen: „Confessio fidei et doctrinae per Ecclesiam Reformatam Regni Scotiae professae" [32]). En hoewel Gereformeerd aanvankelijk niet een exclusieve aanduiding voor niet-luthersche kerken is geweest — Doede van Amsweer spreekt nog van „twee religien, die Romische ende de Gereformeerde Evangelische" — werd het dat toch steeds meer tot op dezen dag.

Evangelisch, Augsburgsch-confessioneel dan wel Luthersch, Gereformeerd — waar blijft Protestant? Luther heeft het woord bij hooge uitzondering gebruikt — waarover straks nader —; in Luther's brieven uit het jaar 1529 wordt Spiers trouwens maar een paar malen, en dan als terloops, genoemd en aan een daar uit het protest ontstane benaming geen aan-

---

[32]) *T.z.p.*, S. 249.

dacht gewijd. Luther had ook niet veel op met de gestie van Philips van Hessen en Johan van Saksen op den Rijksdag; het verbond, dat dezen daar den 22sten April sloten met drie steden en dat tegen Kammergericht en Reichsregiment gericht was, had zijn sympathie niet [33]). Maar ook van andere vooraanstaande figuren dier dagen krijgt men niet den indruk, dat zij aan het Spiersche protest veel beteekenis hechtten. Philips van Hessen schrijft uit Spiers aan Zwingli, maar zwijgt over de protestatio [34]). In een brief, dien Oecolampadius den 22sten Mei aan Zwingli schrijft, wordt Spiers wel genoemd, maar niet het protest [35]). Hetzelfde kan gezegd van het schrijven, dat Jac. Sturmius den 19den Juni 1530 aan Zwingli richtte [36]), en wanneer Georg Maurer den 12den Juli d.a.v. aan Zwingli schrijft, spreekt hij alleen van „puncten warumb sy den Speirischen abschid nit angenomen sonder dawider protestirt" [37]). Erasmus noemt den Rijksdag in een brief aan Christoffel von Schydlowyckz, van 9 Juni 1529, en merkt daarbij slechts op: „In conventu Spirensi actum est de subsidio pecuniae quae bellorum est nervus" [38]). Op ongeveer gelijke wijze laat hij zich den 5den September in een brief aan Morus uit [39]). Een zijner correspondenten, Balthasar Mercklin, schreef hem uit Spiers den 19den Mei, dus nog onder den verschen indruk van den Rijksdag, maar hij repte er met geen woord van [40]). De Luther-bestrijder Cochlaeus noemt Spiers wel, maar zwijgt over de protestatio [41]).

---

[33]) Dr. M. Luthers *Briefwechsel,* 5. Band, Weimar 1934, S. 75 fg. (in de brieven-publicatie Enders-Kawerau: 7. Band, Calw — Stuttgart 1897, S. 101 fg.).

[34]) H. Zwinglis *Sämtliche Werke,* Band X (*Corpus Reformatorum,* vol. XCVII; H. Zwinglis *Briefwechsel,* Band IV), S. 108 fg.

[35]) *T.z.p.,* S. 130.

[36]) *T.z.p.,* S. 628.

[37]) *T.z.p.,* Band XI (vol. XCVIII, Band V), S. 17.

[38]) P. S. en H. M. Allen, *Opus Epistolarum Erasmi,* Tom. VIII, Oxoniae 1934, p. 193.

[39]) *T.z.p.,* p. 272.

[40]) *T.z.p.,* p. 177.

[41]) Joannes Cochlaeus, *Commentaria de actis et scriptis Martini Lutheri,* S. Victor prope Moguntiam 1549.

De reformator Myconius, die een contemporaine geschiedenis der Hervorming schreef, vermeldt op het jaar 1529 den geheelen Rijksdag zelfs niet [42]); ook de bekende Spalatinus, die soortgelijke annalen samenstelde, noemt hem wel terloops, maar vermeldt niet het protest [43]). Sebastiaan Franck acht in zijn „Chronica" den Rijksdag van 1529 blijkbaar niet de vermelding waard; wel noemt hij (in de voortzetting) een Rijksdag te Spiers van 1531 [44]). — Melanchton toont al evenmin met het woord Protestant vertrouwd te zijn [45]). Calvijn gebruikt het bij mijn weten nooit [46]). Over Coornhert sprak ik reeds.

Dit alles bedoelt niet het voorkomen in de 16de eeuw — maar dan in allen geval betrekkelijk laat — van den naam Protestant te ontkennen, al ben ik hem behoudens de nu en nader te noemen gevallen niet tegengekomen. Wel aan te toonen, dat het gebruik zeer sporadisch was; bij het exclusivisme der verschillende confessies kon het niet anders dan sporadisch zijn — er was immers zoo bitter weinig, dat haar samenbond! Hadden de Lutheranen den naam eenigszins veelvuldig gebruikt — wat

---

[42]) Friderici Myconii, *Historia Reformationis vom Jahr Christi 1517 bis 1542,* aus des Autoris autographo mitgetheilet und erläutert von Ernst Salomon Cyprian D., Leipzig 1718.

[43]) Georgii Spalatini, *Annales Reformationis oder Jahr-Bücher von der Reformation Lutheri,* aus dessen Autographo ans Licht gestellet von Ernst Salomon Cyprian, Leipzig 1718.

[44]) *Chronica, Zeitbuch und Geschichtbibell von anbegyn bisz in diss gegenwertig MDXXXVI iar verlengt,* Anno MDXXXVI, f° 287 r°.

[45]) In de correspondentie van Melanchton naar aanleiding van het godsdienstgesprek van Regensburg komen de woorden Protestantes, Protestirende een paar malen in de opschriften van brieven voor, maar ze zijn daar blijkbaar van den uitgever (Walch) afkomstig; in den tekst der brieven staat „dieses Teils" of „Principes et status in Aug. Conf. coniunctos"; *Corpus Reformatorum, Melanchtonis Opera,* Tom. IV, Halis 1837, c. 179, 181.

[46]) Het komt enkele malen in den Index op de uitgave zijner werken in het *Corp. Reform.* voor, maar weer als een aanduiding van den uitgever; het staat niet in den tekst.

nog het meest voor de hand zou hebben gelegen — dan zou hij juist hierom niet als algemeene denominatie aanvaardbaar zijn geweest. De onderstelling ligt dus voor de hand, dat het schaarsche en late gebruik voornamelijk zal worden aangetroffen 1°. in een religieus min-of-meer neutrale, politieke sfeer, 2°. bij roomsche tegenstanders. Wat het eerste betreft: het vloeit voort uit het boven over den Rijksdag meegedeelde en vindt in het latere gebruik bevestiging. Zoo gebruikt Luther het woord enkele malen in de verbinding „Ordines Protestantes" en „Principes Protestantes" in een brief, welke waarschijnlijk begin Augustus 1530 geschreven is, en dan naar aanleiding van een kwestie tusschen den keizer en de protestantsche stenden, toen eerstgenoemde zich de beslissing in geloofszaken wilde voorbehouden [47]). Hierbij sluit zich aan het opschrift van een brief, door de protesteerende stenden uit den Rijksdag van Regensburg in 1541 aan Frans I gericht ten gunste van de vervolgde Waldenzen in Mérindol (Vaucluse): „Francisco primo, Regi Galliae, Princeps atque Ordines Imperii Romani Germanici Protestantes" [48]). Cochlaeus schreef een werk „Quadruplex concordiae ratio et consideratio super Confessione Augustana protestantium quorundam sacri Romani Imperii principum ac statuum, Caesareae Maiestati Augustae exhibita" [49]). In de waarschijnlijk door Henricus Geldorpius tusschen 1563 en 1567 geschreven „Apotheose van Riewerd Tapper" wordt Luther ten tooneele gevoerd als de man, die de Hervorming vertegenwoordigt en heeten diens aanhangers Lutherani, maar daarnaast wordt gesproken van de „Protestantium foedera; sic enim tum se magnifice et proterve appellabant" (het tum slaat op de jaren onmiddellijk na 1529) [50]). De Prins van Oranje,

---

[47]) *Dr. M. Luthers Briefwechsel,* bearb. von Enders-Kawerau, 8. Bnd., Calw und Stuttgart 1898, S. 192.

[48]) Bij D. Gerdes, *Historia Reformationis,* Tomus IV, Gron. et Bremae 1752, p. 100 (in den brief zelf komt het woord niet voor).

[49]) Ingolstadt 1544.

[50]) *Ruardi Tapperi Apotheosis, Bibl. Ref. Neerl.,* Deel I, 's-Gravenhage 1903, blz. 595.

in een brief van 1562 aan den secretaris van den koning, gebruikt een enkele maal de uitdrukking „protestirende fürsten und stende in Theutschlandt", en Lazarus von Schwendi, twee jaren later aan den Prins schrijvende, bezigt de woorden „les princes protestants" [51]). Hubert Languet bedient zich van het woord in een brief van Juni 1577 aan Sir Philip Sydney, gewagende van een „conventum Principum Protestantium indictum Magdeburgam"; wanneer hij echter over het religieuze spreekt gebruikt hij de uitdrukking „conciones Lutheranorum" [52]). Teekenend is in dit verband een plaats bij Bellarminus — die overigens het woord Protestantes niet gebruikt, maar in de Praefationes zijner Disputationes zich wel van benamingen als Lutherani, Anabaptistae en Haereses bedient —; Bellarminus dan zegt in een treffende tegenstelling: „Quid aliud Principes protestantes anno 1546 in ipsum suum Imperatorem Carolum V armavit nisi doctrina Lutheri?" [53]) In deze lijn ligt het gebruik van het woord door Van Meteren, die het aanwendt in de verbinding van „Protesterende Vorsten uyt Duytslandt" (op het jaar 1567), „oneendigheid der Protestantische Vorsten en Standen" (1594), „Protestantsche Duytsche Vorsten" (1598), „Protesterende Vorsten" (1610) [54]).

Dit wat betreft het politieke gebruik; thans het gebruik door roomsche tegenstanders. Wij behoeven hier niet aan onwelwillende gezindheid te denken, die de religieuze tegenpartij als politieken wilde denomineeren; eerder aan de behoefte een benaming te vinden, die alle Hervormingsgezinden zooveel mogelijk zou kunnen bestrijken — een behoefte, die dezen in hun

---

51) Groen, *Archives, t.a.p.*, p. 79, 191.

52) Huberti Langveti, *Epistolae politicae et historicae ad Philippum Sydnaeum,* Lugd. Bat. 1646, p. 268.

53) Roberti Bellarmini *Disputationes de controversiis christianae fidei,* Tomus I, Paris. 1613, c. 911.

54) Emanuel van Meteren, *Historie der Nederlandscher ende haerder Naburen Oorlogen,* 's Graven-Haghe 1635, f° 49b, 343a, 417a, 634b.

onderlinge verdeeldheid en hun exclusivisme juist niet kenden. Wij hebben er trouwens getuigenissen van uit een sfeer en onder omstandigheden, die niet gekenmerkt werden door een extreem-vijandige houding tegenover de tegenpartij, nam. de tweede „Tagung" van het concilie van Trente. In de 13de, 15de en 18de zitting is sprake geweest van het uitnoodigen van niet-Katholieken tot het concilie onder aanbieding van een vrijgeleide; er zijn ook inderdaad theologen uit Wurtemberg en Straatsburg aanwezig geweest. In de 13de zitting werd een salvus conductus opgesteld, in algemeene termen vervat, nadat in het „Decretum Prorogationis" daartoe besloten was: „quoniam ex nobillissima Germaniae provincia ii qui se protestantes nominant super his ipsis articulis (de vier artikelen over de Eucharistie) audiri de sancto synodo cupiunt" [55]). In de 15de zitting wordt dit salvus conductus met uitgebreider strekking vastgesteld en daarbij worden die van de Augsburgsche Confessie bijzonderlijk genoemd; dan heet het in het Decretum Prorogationis: „....atque interim affuturos esse putaverit ad hoc s.s. concilium eos qui se protestantes vocant". Sedert vindt men aan roomsche zijde een geleidelijk toenemend gebruik van het woord; een paar werken van den Engelschen controversist Stapleton, later hoogleeraar in Douay en Leuven, dragen het in den titel [56]).

Er is echter nog een derde sfeer, in welke na het midden der 16de eeuw de benaming Protestanten in zwang is geraakt.

---

[55]) *Canones et Decreta Concilii Tridentini*[6], ed. D. Guil. Smets, Bielefeld 1868, p. 65.

[56]) *Propugnaculum fidei primitivae Anglorum, quo fides illa, quae Anglis ante mille annos per sanctum Augustinum tradita fuit et quae tunc temporis ac deinceps per universam Christi Ecclesiam semper viguit, quae nunc protestantes papisticam vocant, orthodoxam esse, vereque christianam asseritur,* van 1565, in: H. Stapleton, *Opera Omnia,* Paris 1620, Tomus II, p. 719—816; *Apologia recentioris Ecclesiae sive contra praescriptionem protestantium qua veteris tantum Ecclesiae testimonia, in dirimendis controversiis, admittunt, posterioris rejiciunt,* van 1576, *t.z.p.*, p. 467—475.

17

Het is de wereld der irenici, der mannen van de Hervorming-als-verbetering, der Katholieken met evangelische gezindheid, die zeer ver wilden gaan in het wegnemen van misbruiken, zich hierbij stellend op bijbelsch standpunt; der mannen in één woord van het erasmiaansche type. Zulk een was de latitudinair gezinde Georgius Cassander, die met figuren als Viglius en Hopperus in betrekking stond en van wien de Prins van Oranje veel verwachtte. Een zijner irenische geschriften, in opdracht van keizer Ferdinand in 1564 geschreven, luidde: „De articulis religionis inter Catholicos et Protestantes controversis consultatio", en meermalen gebruikt hij hierin het woord Protestantes; ook in de Praefatio aan keizer Ferdinand gericht komt het herhaaldelijk voor [57]). Evenzoo wordt het gebruikt door den irenicus Etienne Pasquier in zijn „Exhortation aux princes et seigneurs du conseil privé du Roy pour obvier aux séditions qui semblent nous menacer pour le faict de la Religion", van 1561, een geschrift in den geest van Castellio's „Conseil à la France désolée". — Het gebruik in deze kringen is uiteraard beperkt geweest, omdat zij zelf beperkt waren, en bij het verscherpen van den geloofsstrijd steeds meer aan beteekenis en invloed verloren; de tijdsomstandigheden in de laatste decennia der 16de eeuw waren mannen als Cassander niet gunstig en hun geschriften vonden steeds minder weerklank. Dat het gebruik van den naam Protestanten bij hen echter niet is doodgeloopen moge straks worden aangetoond. Eerst dient de vraag onder de oogen te worden gezien langs welken weg het woord zijn weg heeft kunnen vinden uit de sfeer van het neutrale en politieke gebruik naar die der Katholieken en Irenici. Ik heb maar één auteur gevonden, die in de vijfentwintig jaren na den Rijksdag van Spiers de benaming dikwijls, ja zeer dikwijls gebruikt, en dit is daarbij ook de auteur, die voor zulk een gebruik bij uitstek in aanmerking komt. Het is de geschiedschrijver Johannes Sleidanus, officiëel historiograaf van den Schmalkaldischen Bond,

---

[57]) G. Cassandri *Opera Omnia*, Paris 1616, p. 893—1014.

in welks opdracht hij een samenvatting had te geven van den godsdienstigen en politieken strijd. Hij deed dit in zijn „De statu religionis et rei publicae, Carolo Quinto Caesare, Commentarii" [58]). Wij zijn met hem dus ook in den politieken hoek, zooals zijn boek ook een uitgesproken politiek doel had: steun voor de luthersche zaak èn voor den Schmalkaldischen Bond te zoeken bij Frankrijk tegen den gemeenschappelijken vijand, de Spaansch-Habsburgsche macht. Sleidanus was trouwens geen theoloog, maar van studie jurist, wat religieus standpunt aangaat humanist in den geest van Erasmus en Melanchton, irenisch van gezindheid. Het fraaie register op zijn royaal uitgegeven hoofdwerk stelt ons in staat met zekerheid vast te stellen, dat Sleidanus het woord Protestanten door het geheele boek heen geregeld gebruikt, zij 't ook altijd met een overwegend politiek accent. Maar bovendien was het bij hem, dat ik de eerste mededeeling vond over een meer algemeen en denominatief gebruik van het woord; na een bericht over de protestatio van Spiers zegt hij: „Et haec quidem est origo nominis protestantium, quod non solum in Germania, sed apud exteras quoque gentes pervulgatum est atque celebre" [59]). Door vele zendingen en politieke onderhandelingen was Sleidanus volkomen op de hoogte

[58]) Basiliae 1556.

[59]) *Ald.*, p. 72. — De „Katholiek" Paolo Sarpi neemt deze woorden haast letterlijk over in zijn geschiedenis van het Trentsch Concilie (Petri Suavio Polani *Historiae Concilii Tridentini,* ed. nova, s.l., 1622, p. 54; deze is door den auteur zelf herzien en bijgewerkt, en betrouwbaar, wat niet van alle edities geldt). Sarpi gebruikt de benaming doorloopend, echter altijd min of meer in verband met het publiek en politiek optreden der Protestanten, en minder naar aanleiding van hun theologisch standpunt. Sarpi, die zich „katholiek" noemde, maar door de Kerk als een afvallige werd beschouwd, had irenisch-oecumenische sympathieën. — Ook De Thou verwijst naar Spiers, gebruikt het woord herhaaldelijk en in toenemende mate in zijn *Historiarum sui temporis libri CXXV,* Lutetiae 1609—1614, eveneens Bzovius in zijn voortzetting van Baronius' *Annales Ecclesiastes,* Tomus XIX, Coloniae Agr. 1630, f°. 725.

van de toenmalige verhoudingen, maar wij weten ook dat zijn boek, vaak herdrukt, veel werd gebruikt, óók door politieke en kerkelijke tegenstanders. Als een curiositeit moge ik vermelden, dat één der twee door Abel Eppens met name genoemde bronnen van zijn Kroniek Sleidanus' Commentarii waren [60]).

Zoo zien wij dan tegen het einde der Hervormingseeuw den naam Protestant langs aanwijsbaren en verklaarbaren weg langzamerhand in theologisch gebruik komen, echter nog lang het merkteeken dragend zijner politieke geboorte. Dit politieke accent zal hem echter een attractie hebben gegeven bij de irenici en katholiek-gezinden, en dit niet alleen om het neutrale karakter, maar ook omdat daar voortdurend in de 16de en 17de eeuw een zekere affiniteit valt op te merken tusschen politieken en latitudinairen, beiden immers op den vrede ingesteld. En nu vervolgt de 17de eeuw de irenische ontwikkelingslijn. Wie den naam Protestant overneemt en met nadruk gebruikt is Hugo de Groot. Maar het verband is ook aanwijsbaar: De Groot, oecumenisch gezinde voorstander van de hereeniging der kerken en van een Christendom-boven-geloofsverdeeldheid, heeft in 1642 Cassander's „Consultatio" opnieuw uitgegeven als een onderdeel van zijn „Via ad Pacem Eeclesiasticam" met eigen Annotata, nadat hij door den Anglicaanschgezinden Casaubonus hierop opmerkzaam was gemaakt [61]). De Gereformeerde Rivet is hiertegen te velde getrokken met „Animadversiones in Grotii annotata", door Grotius beantwoord met „Animadversiones in Riveti animadversiones"; Rivet schreef hiertegen weer zijn

---

[60]) Over Sleidanus' beteekenis: G. Wolf, *Quellenkunde der deutschen Reformationsgeschichte,* 1. Band, Gotha 1915, S. 443 fgg. — Het eerste gebruik in zuiver theologische beteekenis van Hervormingsgezinde zijde vond ik in een brief van Bullinger aan à Lasco van 17 Maart 1558 naar aanleiding van het godsdienstgesprek in Worms, in de *Epistolarum ab Illustribus et claris viris scripturarum centuriae tres,* ed. S. A. Gabbema, Harlingae 1663, p. 134.

[61]) Hugonis Grotii *Operum Theologicorum* Tomus III, Amstelaedami 1679, p.

„Examen animadversionum", waarop Grotius een „Votum pro pace ecclesiastica" liet volgen. Rivet haastte zich — het was nog altijd hetzelfde jaar 1642 — met een „Apologeticus"; drie jaren daarna is toen nog een antwoord van De Groot gekomen „Rivetiani Apologetici Discussio", dat op z'n Sociniaansch te „Irenopolis", d. i. Amsterdam, verscheen, en ten slotte heeft Rivet met een „Dialusis" het laatste woord gehad. De bijzonderheden van dezen strijd doen hier niet ter zake [62]); hier worde alleen vermeld, dat in De Groot's bijdragen tot dezen pennestrijd, alsmede in zijn „Appendix ad commentationem de Antichristo" het woord Protestantes herhaaldelijk voorkomt. Het wordt hier in zeer algemeenen zin gebruikt, op één lijn met Graeci en Catholici, en zelfs de Socinianen mee omvattend (wat ons bij De Groot niet zoo erg behoeft te verwonderen!). Ook in De Groot's correspondentie treft men de benaming meermalen aan, bij voorkeur in verband met irenisch optreden. Zoo in een brief naar aanleiding der Cassander-uitgave: „Videbunt Protestantium multifaciliorem esse viam reconciliationis Ecclesiarum quam putant" [63]) — en in een tweetal brieven aan Willem de Groot; 8 April 1622 schrijft hij hem naar aanleiding van de eveneens conciliante figuur Georgius Wicelius, dat deze „de conciliandis Protestantibus ac Romanensibus quaedam scripsit, Cassandrianis non dissimilia"; 24 Juni d.a.v. schrijft hij naar aanleiding van den protestant geworden Antonius de Dominis, bisschop van Spalatro: „*κασσανδρίζει*.... nam unam [i.e. religionem] esse existimat Romanensium et Protestantium" [64]). Trouwens reeds in 1615 had hij, schrijvende aan Gideon van Boetselaer, het woord Protestantes gebruikt als

---

[62]) Zie hierover Dr. H. J. Honders, *Andreas Rivetus,* 's-Gravenh. 1930, blz. 88—90.

[63]) Hugonis Grotii *Epistolae quotquot reperiri potuerant,* Amstelodami 1687, p. 928a.

[64]) *Briefwisseling van Hugo Grotius,* uitgeg. door Dr. P. C. Molhuysen, Dl. II, 's-Gravenh. 1936 (*R. Geschiedk. Publ.,* 82), blz. 191, 229.

verzamelnaam tegenover Romanenses. Ook in een brief aan den pacifist Duraeus bedient hij zich van dien term [65]).

Het blijft niet bij den irenicus Grotius; wij komen den naam ook tegen in de omgeving van den latitudinair gezinden Georgius Calixtus. De Brandenburger gereformeerde hofprediker Johannes Bergius, in 1645 aan hem schrijvend naar aanleiding van een colloquium in Thorn „inter Pontificios et Protestantes Augustanae Reformataeque Confessionis", gebruikt hem herhaaldelijk [66]); deze Bergius was evenals Calixtus irenisch gezind en spreekt juist over Protestanten in oecumenisch verband. En Calixtus zelf verklaart in een brief van 1647 niet verbaasd te zijn, dat de zeloten hem „tamquam haereticum" behandelen, „quum Protestantes aliter illi non tractent et mihi ignominioso isto elogio a talibus notari cum omnibus, qui Augustanam Confessionem amplectuntur, sit commune" [67]). Calixtus was al evenzeer als Grotius een bewonderaar van Cassander, wiens „De communione sub utraque" door hem is uitgegeven; hij maakt in zijn brieven herhaaldelijk van den naam Protestanten gebruik, evenals in zijn boeken [68]). Omstreeks dezen tijd betitelde de in Amsterdam doceerende Fransche geleerde David Blondel een aan de Waalsche synode opgedragen werk van irenische strekking: „Actes Authentiques des Eglises Réformées de France, Germanie, Grande Bretaigne, Pologne, Hongrie, Pais Bas, etc. Touchant la paix et charité fraternelle, que tous les serviteurs de Dieu doivent sainctement entretenir avec les Protestants qui ont quelque diversité etc." [69]).

---

[65]) *Praestantium et eruditorum virorum Epistolae,* Amst. 1660, p. 446, 460, 747; zie ook de brieven nr. 530 en 698 van de *Epistolarum Appendix* in de *Opera Theol.*

[66]) Georg Calixtus' *Briefwechsel,* herausgeg. von Dr. Ernst L. Th. Henke, Halle 1833, S. 76 fgg.

[67]) *T. z. p.,* S. 110.

[68]) Bijv. in zijn *Epitome theologiae moralis,* van 1634, § 246: „Digressio de arte nova Heshusii".

[69]) Amsterdam 1655 (ex. in de Bibl. der Remonstranten — Un. Bibl. — te Amst.).

Nergens vinden wij echter in deze periode een veelvuldiger gebruik van den naam dan bij den kerk-pacificator bij uitnemendheid — wij zouden wel kunnen zeggen: van beroep — Johannes Duraeus, John Dury [70]). Deze onvermoeide propagandist, die zich de vereeniging aller protestantsche, in de eerste plaats van luthersche en gereformeerde kerken tot levensdoel had gesteld, en die jaren achtereen hoven, universiteiten en synoden bereisde met zijn tasch vol testimonia, heeft ook voor de propaganda van den naam Protestant meer gedaan dan iemand vóór hem. Zijn gebruik van het woord is zoo veelvuldig, dat het geen zin heeft hier met eenige uitvoerigheid bewijsplaatsen te vermelden. Ik wijs slechts op de correspondentie met de Leidsche theologische faculteit, waar in een brief met bijlagen, een paar bladzijden druks omvattend, het woord elf malen voorkomt [71]). Er blijkt verder uit dat niet alleen Duraeus zich van den naam bedient, maar dat ook de bisschop van Londen, tot wien hij zich richt, het woord overneemt. Merkwaardig is een opmerking van Duraeus, tot den keurvorst van Brandenburg gericht, van 16 Mei 1661, die getuigt van het welbewuste en opzettelijke in het gebruik van het woord Protestant bij dezen oecumenischen propagandist: het verdient aanbeveling, zegt hij, „si factiosa partium nomina Lutheranismi et Calvinismi in desuetudinem abeant et eorum loco nomen Protestantium aut Evangelicorum usurpetur" [72]). Het gaat dus niet meer alleen om de politieke zijde van de zaak (zooals men nog zou kunnen opmaken uit een brief van Duraeus aan Pell van den 16den Juli 1657, waar hij klaagt, dat de Denen de

---

[70]) Zie over hem Karl Brauer, *Die Unionstätigkeit John Duries unter dem Protektorat Cromwells,* Marburg 1907; J. Lindeboom, *Johannes Duraeus en zijne werkzaamheid in dienst van Cromwell's politiek,* in *Nederl. Archief v. Kerkgeschied.,* Dl. XVI (1921), blz. 241—268.

[71]) Dr. A. Eekhof, *De Theologische Faculteit te Leiden in de 17de eeuw,* Utr. 1921, blz. 349—357.

[72]) *Ald.,* blz. 351.

protestantsche zaak in de war sturen [73]), maar om de religieuze. Ook tot Voetius heeft Duraeus zich gericht met een betoog over de noodzakelijkheid eener „reconciliatio inter pontificios et protestantes" [74]). In zijn geschriften heeft Duraeus zich eveneens van het woord bediend [75]).

Achter de figuur van Duraeus verrijst echter de gestalte van een grooter landgenoot: Olivier Cromwell, die een tijdlang zeer de unie-pogingen van den pacificator begunstigd heeft, deels uit persoonlijke sympathie voor dit standpunt, deels omdat het in zijn politieke kraam te pas kwam. Allereerst worde echter opgemerkt, dat in Groot-Brittannië al vroeg een neiging heeft bestaan om zich van het woord Protestant te bedienen — wat niet onverklaarbaar is, daar de pluriformiteit der religies als vanzelf deed zoeken naar een overkoepelende denominatie. De Confessio Fidei Scoticana van 1560 noemt zich in den oorspronkelijken tekst, als gepresenteerd aan het Parlement en opgenomen in de „Acts of Parliament": „The confession of the Faith and Doctrine, Belevit and professit be the Protestantis of Scotland, Exhibitit to the Estaites of the same in Parliament, and be their publick Votis authorisit, as a Doctrine groundit upon

---

[73]) R. Vaughan, *The Protectorate of Oliver Cromwell and the state of Europe during the early part of the reign of Louis XIV, illustrated in a series of letters between Dr. John Pell, resident ambassador with the Swiss Cantons, and Sir Samuel Morland, Sir William Lockhart, M. secretary Thurloe, etc.,* Lond. 1839, Vol. II, p. 214.

[74]) Dr. J. A. Cramer, *De Theologische Faculteit te Utrecht ten tijde van Voetius,* Utr. 1932, blz. 293.

[75]) Zoo in een Fransche brochure, die ook in het Nederlandsch is vertaald: *Les motifs et raisons qui ont induit les principaux chefs de l'estat et les ministres des églises et professeurs des académies en Angleterre, de rechercher une correspondence religieuse avec les protestants qui sont hors de la grande Bretagne; De Beweeghlijcke Oorsaken.... Een Religions-Correspondentie met den Protestanten te soecken,* 1656; vgl. Lindeboom, *Joh. Duraeus enz.,* t.a.p., blz. 265.

the infallibil Worde of God, Aug. 1560" [76]); dit is het eenige voorbeeld van gebruik van den naam in een confessie vóór het midden der 17de eeuw. Cromwell dan bedient zich er gaarne van; zoo herhaaldelijk in zijn toespraak bij de eerste Parlementsopening, die hij als Lord-Protector verrichtte, 4 Sept. 1654 [77]). In de eigenaardige onderhandelingen en plannen, die aan den vrede van 1654 met de Republiek voorafgingen en waarvan wij een uitvoerig relaas aantreffen in het „Verbael" achter de oude uitgave der brieven van Johan de Witt, is sprake van een defensief verbond tegen het Roomsch-Katholicisme; de poincten ervan gewagen van het „mutuum religionis" der verbondenen, en Cromwell teekende er bij aan: „Confoederationes non negligendas, Protestantium praecipue at quibus nullus est inquisitionis rigor" [78]). In een nader Engelsch ontwerp wordt er dan van gesproken de alliantie uit te breiden „tot alle Republyken ende Staeten, daer de Protestantsche Religie beleden wordt" [79]). Ook Van Beverningk gebruikt in zijn mededeelingen over deze aangelegenheid het woord Protestanten [80]). Wanneer echter Johan de Witt de vaderlandsche predikanten gunstig voor Cromwell tracht te stemmen vermijdt hij nog maar liefst deze benaming en wijst hij hen er op — sprekende naar 's lands wijs — dat Cromwell het goed meent „met de ware christelyke gereformeerde religie en met het presbyterium of een vaste

---

[76]) Bij Philip Schaff, D.D., L.L.D., *The Creeds of Christendom,* Vol. III: *The Evangelical Protestant Creeds,* New York 1882, p. 437.

[77]) Thomas Carlyle, *Oliver Cromwell's Letters and Speeches,* London 1850, Vol. III, p. 361 fl. (new ed. by S. C. Lomas, New York-London 1904, Vol. II, p. 356). — In deze irenische sfeer past ook het pamflet: *Motives to Induce the Protestant Princes to mind the works of Peace Ecclesiasticall amongst themselves,* van 1641 (*Pamfletten-Catalogus Thysius,* Deel IV (Suppl.), Leiden 1934, nr. 939).

[78]) *Verbael gehouden door de Heeren H. van Beverningk, W. Nieupoort, J. van de Perre en A. P. Jongestal als Gedeputeerden aen de Republyck van Engelandt,* 's-Gravenh. 1725, blz. 148.

[79]) *T. z. p.,* blz. 156.

[80]) *T. z. p.,* blz. 162.

kerkorde" [81]). Cromwell zelf zou het wel wat anders hebben gezegd!

Het spreekt vanzelf dat de confessie van Cromwell's geestverwanten, de Savoy-Declaration van 1658, zich beroepende op de continuïteit van overtuigingen, wijst op „the Writings of our soundest Protestant Divines" [82]). Maar ook na het Protectoraat blijft Engeland het land, waar om begrijpelijke redenen de naam Protestant zekere aantrekkelijkheid had, met name bij hen, die werkten in de richting van een eenheidsfront van Anglicanen en Non-Conformisten tegen „Popery". Een voorbeeld hiervan levert de bekende bisschop Burnet, schrijver van geschiedwerken over zijn eigen tijd en over dien der Engelsche Reformatie. Het is opmerkelijk, dat hij in dit laatste wel een Rijksdag van Spiers in 1544, maar niet dien van 1529 vermeldt [83]); wel gebruikt hij de uitdrukking „Protestants of France" [84]). Herhaaldelijk bedient hij zich van het woord Protestant in zijn „History of his own time", vaak in tegenstelling met „Papists" [85]). Maar ook deze Burnet is weer een man van de verzoenende, irenische richting; het komt o.a. uit in zijn verhaal van de terechtstelling van Lord Russell. Hoewel deze „wished all protestants might love one another and not make any way for popery", richtte hij zich van het schavot tot de omstanders met den wensch — en het heeft blijkbaar Burnet's volle instemming — „that churchmen might be less severe and

---

[81]) *Brieven van Johan de Witt,* uitgeg. door R. Fruin en W. Kernkamp (Werken Utrecht, III, 18), Dl. I, Amst. 1906, blz. 223 vg.

[82]) *A Declaration of the Faith and Order Owned and practised in the Congregational Churches in England; Agreed upon and consented unto By their Elders and Messengers in their Meeting at the Savoy, Octob. 12, 1658, Preface,* London 1659 [een 2de ed.], bij Schaff, *The Creeds of Christend.,* Vol. III, p. 717.

[83]) G. Burnet, *History of the Reformation of the Church of England,* new ed., Oxford 1885, Vol. II, p. 61.

[84]) *T. z. p.,* Vol. II, p. 570.

[85]) Bishop Burnet's *History of his own time, Part I,* The reign of Charles the Second, Oxf. 1897, Vol. I, p. 33, 256.

dissenters less scrupulous" [86]). Burnet acht verder het jaar 1685, toen Jacobus II aan de regeering kwam, „fatal to the protestant religion"; hij beschouwt ook Karel II als „a cold protestant, if not a secret papist", en spreekt van „the English protestants of Ireland" [87]). Speaker Onslow, die omstreeks 1700 Burnet's „Geschiedenis van de regeering van Jacobus II" uitgaf, maakt al evenzeer gebruik van den naam Protestant.

Burnet stond in hooge gunst bij den koning-stadhouder, die hem tot bisschop van Salisbury benoemde. Het verwondert dan ook niet, dat deze vorst een ruimer gebruik van den naam Protestant heeft gemaakt dan men dit in Holland in dien tijd placht te doen. Zoo heeft hij den 11den Augustus 1694 een schrijven gericht aan den keurvorst van de Palts, waarin hij opkwam voor de Mennonieten, die in het Guliksche werden verdrukt en vervolgd, van dezen sprekende als „certains Protestants, appelez Mennonites", en drie jaren later heeft hij deze voorspraak nog eens herhaald. De Doopsgezinde leeraar en medicus Galenus Abrahamsz. de Haan heeft in een geschrift van 1699 van deze brieven gebruik gemaakt om te bewijzen, dat zijn geloofsgenooten recht hadden op den naam Protestanten [88]). Toen 19 jaren later de fel-luthersche Duitsche theoloog Salomon Cyprian, die in Nederland goed bekend was, voor de eerste maal de „Annales Reformationis" van Spalatinus in het licht zond, maakte hij van deze gelegenheid gebruik om in de Inleiding tegen deze opvatting van Galenus Abrahamsz. te protesteeren, en ook over het liberale standpunt van den

---

[86]) *T. z. p.*, p. 383.

[87]) Bishop Burnet's *History of the Reign of James II*, Oxf. 1852, p. 82, 85, 131.

[88]) *Verdediging der Christenen die Doopsgezinde genaamd worden enz., beneffens Korte Grondstellingen,* door Galenus Abrahamsz, 't-Amsteldam 1699; de brieven van den koning-stadhouder *ald.*, blz. 38—40, 43—45. Het antwoord op deze van den keurvorst bij Herm. Schijn, *Geschiedenis der Protestantsche Christenen in 't Vereenigd Nederland genoemd Mennoniten,* vert. door Matthys van Maurik, Amst.-Utr. 1727, blz. 230 vg.

koning-stadhouder toont hij zich daarbij slecht te spreken; hij is van oordeel dat een buitenlandsch „sich auf falsches Angeben gründender der religions indifferentisterey geneigter Concipient" hem hierin niets te leeren heeft [89]).

Het ligt voor de hand een weerspiegeling van deze opvattingen te vinden in de Engelsche staatsstukken van dezen tijd, die immers zoo nauw verband houden met de confessioneele gezindheden van het Engelsche volk [90]). — Nog in „The Instrument of Government" van 1653 wordt alleen gesproken van „the Christian Religion" en van „the public profession of these nations", welker vrijheid niet behoeft te worden uitgestrekt tot „Popery or Prelacy" en tot Libertijnen. Maar in de „Bill of Rights" van 1689 wordt gezegd, dat Jacobus II probeerde „to subvert and extirpate the Protestant Religion", dat „subjects which are Protestants may have arms for their defence", dat „it is inconsistent with the safety and welfare of this Protestant kingdom to be governed by a Popish prince". Ook in de nadere bevestiging van dit uitgesproken protestantsch regiem in de „Act of Settlement", van 1707, is sprake van „the Protestant line", „Protestants", enz. [91]).

Wij kunnen dus zeggen, dat het gebruik van den naam Protestant, historisch en volgens innerlijke noodzakelijkheid, ten nauwste verbonden was met irenische opvattingen en met de daarmee zijdelings verband houdende „politieke", want irenische, samenbindende tendenties. Wanneer nu tegen het einde der 17de eeuw deze opvattingen meer algemeen worden gehuldigd en het confessioneele exclusivisme op den achtergrond geraakt, a.g. wanneer het Neo-Protestantisme (in zijn oorsprong immers zoo nauw met de irenici en met een figuur als Cromwell samenhangend) het gaat winnen van het confessioneele Oud-

---

[89]) Spalatini *Annales, Vorrede,* S. b 1 r°.

[90]) De kennisneming hiervan dank ik aan een opmerking van Prof. C. W. van der Pot.

[91]) A. A. H. Struycken, *Engelsche Staatsstukken,* Amsterd. 1912, blz. 52, 69, 72, 77, 83 en pass.

Protestantisme, kan men ook een meer algemeen gebruik van het woord Protestant verwachten. Niet alleen in Engeland, maar ook bij Fransche auteurs. De wonderlijke J. B. Stouppe bedient er zich in zijn even agressief als kritisch geschrift over de religie van ons volk herhaaldelijk van [92]). Evenzoo meermalen Maimbourg in zijn „Histoire du Lutheranisme" — ook al weer een boek niet zonder irenische en pacificeerende bedoelingen geschreven —, die het verhaal van Spiers erbij opdischt en daaruit de gevolgtrekking maakt, dat „les novateurs" zich sedert bij voorkeur van dezen naam zouden hebben bediend „afin d'estre traitez un peu plus honorablement qu'ils ne l'estoient par certains autres titres qui ne leur plaisoient pas trop" [93]) — wat natuurlijk verkeerd is gezien. Van roomsche zijde is te noemen Bossuet, in zijn „Histoire des variations des églises protestantes" [94]); de Protestant Basnage echter in zijn bestrijding van Bossuet — als hoedanig het werk zich in den titel nadrukkelijk aandient — noemt zijn boek „Histoire de la réformation des églises réformées" [95]). Uiteraard kan men het woord verwachten bij Bayle, die het gebruikt in zijn „Dictionaire" van 1695, echter niet opvallend dikwijls; het heeft dan een zeer algemeene beteekenis in tegenstelling met Catholiques [96]). De réfugié Jean Claude maakt van den naam gebruik in zijn „Plainte des Protestants" van 1686.

---

[92]) *La religion des Hollandois par un Officier de l'Armée du Roy,* Paris 1673; Cantons Protestans: p. A ij v°, 166, 169, 184, 186; Protestans: p. 2, 66, 142, 143, 187, 190, 199.

[93]) L. Maimbourg, *Histoire du Lutheranisme* [2], Paris 1680, Tome I, p. 229.

[94]) 2 Tomes, Paris 1688.

[95]) Rotterdam 1690; met als bijtitel: Pour servir de réponse à l'histoire etc. par Bossuet.

[96]) P. Bayle, *Dictionaire historique et critique* [5], Amsterd.-Utrecht 1740, in de artikelen „Jean Claude" (Tome II, p. 190), „François I" (II, p. 530), „Hotman" (II, p. 817), „Luther" (III p. 225, 233), „Melanchton" (III, p. 371).

Wat hier van de Fransche auteurs werd gezegd, geldt ook voor de Nederlandsche der 17de eeuw: eerst tegen het einde der eeuw dringt het gebruik van het woord meer algemeen door. In de Acta der Dordtsche Synode treft men het nog slechts een enkele keer aan, en dan nog met een verwijzing naar het (schaarsche) gebruik in de Acta van het Concilie van Trente [97]). Evenzoo in Voetius' „Politica Ecclesiastica"; hier zuiver politiek opgevat in verband met den door Voetius wél onderkenden politieken oorsprong van het woord [98]). Wtenbogaert gebruikt den naam in zijn „Kerckelicke Historie" nog maar bij hooge uitzondering. Maar voor het meer algemeene gebruik komen wij ook hier weer terecht bij de irenici van het Grotius-type; Adriaan Paets, de remonstrantsch-gezinde Rotterdamsche regent, bedient zich in een brief aan den remonstrantschen hoogleeraar Curcellaeus van den 18den Maart 1656 bij herhaling van het woord, en desgelijks Curcellaeus in zijn antwoord aan Paets [99]). Wij ontmoeten het ook bij Gerard Brandt in zijn „Historie der Reformatie" [100]). Maar ook de latitudinairgezinde Remonstrant Brandt beroept zich weer op Cassander en haalt van dezen groote stukken aan, waarin de naam Protestant voorkomt [101]). Omstreeks dezen tijd begint hij ook veelvuldig voor te komen in de pamfletten [102]), waarnaast toch ook nog de uitdrukkingen Gereformeerde Religie, Eglise Réformée gel-

[97]) *Acta Synodus nationalis Dordrechti habitae,* Dordrechti 1620, p. 71.

[98]) „Ab initio reformationis Lutherus et qui ipsum sequebantur et principes cum protestatione interposita (unde dicti protestantes) anno 1529 decretum conventus Spirensis in negotio religionis admittere recusarunt"; Gisberti Voetii *Politica Ecclesiastica,* Paris tertia, Amstelodami 1676, p. 41.

[99]) *Praest. et erud. vir. Epistolae,* p. 857, 864, 866.

[100]) G. Brandt, *Historie der Reformatie,* Dl. I [2], Amst. 1677, blz. 337; Dl. III, Rotterdam 1704, blz. 137, 204.

[101]) *T. z. p.,* blz. 35 vg.

[102]) *Pamfletten Catalogus Knuttel,* nrs. 12275, 12305, 12306, 12940, 17959, 13001, 13008, 13011—13017, 13021, 13023; *Pamfletten-Catalogus Thysius,* 4793.

digheid behouden; van invloed zal hierbij zijn geweest, dat in de uit het Engelsch vertaalde pamfletten het woord verre van zeldzaam was [103]).

In Duitschland met zijn scherpe tegenstellingen tusschen de belijders der verschillende confessies bestond uiteraard weinig neiging tot en geen behoefte aan een overkoepelende denominatie, behoudens de voorbeelden uit irenischen kring, boven gegeven (Calixtus e.a.). Maar in de 18de eeuw, wanneer het Neo-Protestantisme ook daar steeds meer de leiding neemt en het confessioneele exclusivisme terug wordt gedrongen, krijgt de naam Protestant er algemeene geldigheid. De canonist Just Henning Böhmer gebruikt hem in den titel van zijn zes-deelig werk over het kerkrecht: „Ius ecclesiasticum Protestantium", van 1714; een figuur als Mosheim, pragmatisten als Spittler en Planck, Walch in zijn Luther-uitgave en in zijn „Entwurf einer volständigen Historie der Ketzereien" bedienen zich gaarne van het woord. In Nederland verschijnt het na 1712 in de Plakkaten [104]).

Weliswaar is er in Duitschland in de dagen der Romantiek onder piëtistischen invloed wel weer eenig verzet gerezen tegen den naam als zou hij te zeer een uiting der Aufklärung zijn, zoodat Friedrich Wilhelm III in de jaren 1817, 1821 en 1822 kabinetsorders tegen het gebruik uitvaardigde en het door „evangelisch" wilde zien vervangen, maar terzelfder tijd nam de sympathie voor het woord toch ook weer toe als parool tegenover de Roomsch-Katholieke Kerk, vooral toen ter gelegenheid van de Hervormingsherdenking en de Wartburgfeesten in 1817 de tegenstellingen zich weer verscherpten; zoo in het veel herdrukte en veel vertaalde werk van Tschirner [105]).

---

[103]) *Pamfletten-Catalogus Knuttel,* nrs. 12779, 12958; *Pamfletten-Catalogus Thysius,* 4945, 4954.

[104]) N. Wiltens, *Kerkelyk Plakaat-boek,* 's-Gravenh. 1722, blz. 102 vg., 104 vgg., 108, 110 vgg.

[105]) H. G. Tschirner, *Katholicismus und Protestantismus aus dem Standpuncte der Politik betrachtet,* Leipzig 1822.

In het algemeen loopt er een lijn van Schleiermacher over Neander naar Ullmann, Hagenbach, Herzog en verdere contemporaine auteurs, die de voorkeur voor den naam Protestant hebben bewaard.

Toch blijft de irenische, liberale afstamming van het woord ook nog in de 19de eeuw haar nawerking vertoonen. Rechtzinnig-protestantsche groepen hebben, zonder er zich bepaald afkeerig van te betoonen, toch altijd iets van tegenzin tegen den naam behouden [106]), terwijl hij daarentegen van liberalen kant voorkeur genoot. De „Deutsche Protestantenverein", die in 1865 werd opgericht, de Nederlandsche Protestantenbond, die in 1870 tot stand kwam, getuigen van deze voorkeur. Bij deze organisaties van liberaal-Protestanten, voor wie het anti-roomsche element maar een betrekkelijk geringe en dan nog indirekte beteekenis had, hoeft men nog niet in de eerste plaats aan aufklärerische opvattingen te denken, maar wel aan de nawerking van dat irenische streven, dat in de geschiedenis van den naam zulk een groote rol heeft gespeeld.

---

106) Teekenend is de uitlating in het adres, in 1841 door Willem de Clercq bij den Waalschen kerkeraad te Amsterdam ingediend (aanw. in het Réveil-archief te Amsterdam, afgedrukt bij Dr. C. E. te Lintum, *Willem de Clercq, de mensch en zijn strijd,* Utrecht [1938], blz. 211 vgg.): „La résistance au Catholicisme qui vient de se montrer au milieu de nos églises avec plus d'efficace a son côté réjouissant, mais à côté d'elle se présente un autre écueil savoir la fusion apparente des opinions les plus disparates pourvu qu'elles se couvrent du nom de Protestants. Pour s'opposer à l'unité factice de Rome on en construit une autre qui n'a pas plus de réalité et c'est ce vague, ce mélange de vrai et de faux sur lesquels sont basés beaucoup de nos institutions chrétiennes, qui font à bien des Chrétiens un scrupule d'y coopérer franchement".